

Світлана Шуляк, д. філол. наук, доцент,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ВОГОНЬ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯЛЬНИХ ТЕКСТАХ

У статті досліджено особливості функціонування концепту ВОГОНЬ у замовляннях різних тематичних груп. Проаналізовано народні уявлення про вогонь та їх втілення у замовляльних текстах. Описано мовні засоби, якими формується змістове наповнення концепту ВОГОНЬ. Визначено амбівалентність досліджуваної лексеми та виокремлено обрядову складову у структурі замовлянь.

Ключові слова: концепт ВОГОНЬ, замовляльні тексти, лексема, семантичне наповнення, амбівалентність.

Філософи і психологи, культурологи і філологи, теологи і мистецтвознавці, етнологи і фольклористи прагнуть виокремити, описати й осмислити основні морально-етичні категорії людського буття, пізнати їхню природу, властиві їм трансформації смислів, той образний світ, що захований у них, а відтак – і трансцендентний, метафоричний сенс існування загальнолюдських орієнтирів, у нашому розумінні – концептів [9, с. 4]. Будь-який концепт може реалізовуватися в різній знаковій формі, і чим різноманітніше це знакове його вираження, тим більша актуальність цього концепту в тій чи тій мовній спільноті.

Зазначимо, що концепти: 1. Поняття та його зміст; 2. Зміст слова, передусім культурний [12, с. 458]; 1. Смысл знака (імені); 2. Загальна думка, формулювання; 3. Вигадка, фантазія [3, с. 248], створюють культурний прошарок, що є посередником між людиною і світом [1, с. 37].

В. Карасик визначає концепт як «багатомірне смислове утворення, в котрому виділяються ціннісна, образна й поняттєва сторони» [8, с. 109].

На трактування концепту накладаються філософські, етнічні, міфологічні, релігійні, психологічні й інші позамовні чинники, що, зрештою, визначають його комплексний характер [9, с. 14]. Навколо слова, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять створюється свого роду семантичне поле, максимальний і достатній контекст, у межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди [9, с. 19].

Концепт, як одиниця колективної свідомості, має мовне вираження і вирізняється етнокультурною специфікою. Ім'я концепту не є єдиним знаком, що може активувати його у свідомості людини, крім нього, виникають нові мовні одиниці, які слугують для його вираження. З цього приводу О. Кубрякова стверджує, що відмінною особливістю реалізації концептуальних систем у мові є водночас той факт, що один і той самий зміст може бути переданий у мові альтернативними засобами [10, с. 313].

О. Борисов визначив мовні засоби вираження емоційного концепту у лінгвокогнітивному аспекті [2], а Т. Вільчинська дослідила втілення концептосфери сакрального у християнській і язичницькій парадигмах та її моделювання в українському етнокультурному просторі, встановила органічний взаємозв'язок ядерних концептів-образів [5].

Об'єктом нашого дослідження є тексти українських народних замовлянь, а предметом – вербалізація концепту ВОГОНЬ в українських замовляльних текстах.

Мета статті – дослідити семантичне наповнення концепту ВОГОНЬ у текстах українських народних замовлянь.

Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: дослідити особливості функціонування концепту ВОГОНЬ у замовляннях різних тематичних груп; проаналізувати народні уявлення

про вогонь та їх утілення в замовляльних текстах; описати мовні засоби, якими формується змістове наповнення концепту ВОГОНЬ; визначити амбівалентність досліджуваної лексеми та виокремити обрядову складову у структурі замовлянь.

Приклади подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах українських замовлянь.

Вогонь (зменшено-пестливі – *вожник, вогничок, вогоник*) = **огонь** – 1) розжарені газы, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я; дає світло й тепло, два головні джерела життя, тому здавна був об'єктом культу в усіх народів, символом Божої сили; наші давні предки вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послом Неба на землю (другим сином бога Неба Сварога, тому його стародавні пам'ятки часом називають Сварожичем); вогонь святий, тому здавна за його допомогою чинили Суд Божий, – вірили, що невинного вогонь не спалить; не можна плювати у вогонь (у гуцулів кажуть: «Огонь святий мстить, як його не шануємо»); при вогні не можна говорити непристойності; вогонь має благодійну та очищувальну й захисну силу (тому стрибають через нього у купальську ніч, розпалюють його напередодні великого четверга, у ніч перед Великоднем); як символ життя (тутешнього й потойбічного) постає в запалених свічках [7, с. 104–105].

Вогонь, за народними уявленнями, – найвеличніший дар сонця-неба (заразом з водою, землею, повітрям), принесений людям сином могутнього бога сварога – Сварожичем. Вогонь віттаря – символ і проповідник невидимого небесного вогню, об'єднав сім'ю, клан, плем'я і зробив їх центром, в якому проявляється дух Бога, що живе на землі. Освоївши вогонь, пращури стали володарями світу, бо перестали боятися звірів, які, побачивши «ходячий вогонь», почати тікати з долин і печер. За ту найвищу мудрість землі і неба предки почали молитися життєдайному богу Сонця, стали вогнищанами, бо твердо вірили, що вогонь бога Сварожича вбереже

і не спалить невинного: він святий, Божий, праведний. Грішних Сварожич страшно карає – вони горять у вогні [6, с 83].

Існують замовляння до вогню в печі, адже хліб по селах пекли завжди. А на Зелені свята, особливо старі люди, які шанували і вважали «живою душею» кожну рослину і стеблину, воду і вогонь, повітря і сонячні промені (не можна, наприклад, було плювати на вогонь, воду, ламати рослину, розкидати вогонь, махати в повітрі ножем, лаяти сонце тощо), пекли з хліба звірів і птахів як данину чи треби земним і небесним Богам; старі бабусі промовляли перед запалюванням вогню в печі, щось шепотіли, як саджали хліб у піч, а, витягнувши з печі, потім цілували його і дякували Богові за те, що дав хліба [4, с. 54].

Концепт **ВОГОНЬ** підводить до інших слів, пов'язаних з ним, наприклад: *пекти, палити, пекельний, пекло, в'ялити, сушити, горіти, палати*, таких словосполучень, як-от: *вогню святий і горючий, вогню золотий, чорний вогонь, око вогненне, огненний бугало* тощо.

Вогонь у текстах замовлянь має очисну функцію, наділений епітетами *святий, горючий, золотий*. Звернення до нього супроводжується такими дієсловами: *очисти, оздорови, не допусти, звільни, грій, годуй, світи, освічуй, роби, дай, не йди*, наприклад: *Ти, вогню святий і горючий, очисти нас, немічних і старих, здорових і молодих, оздорови нас у всіх жилках і піджилках, не допусти ніякого нездужання, звільни нас від пристрїтів і зурочень, од тошноти і нудоти, од страху і переляку. Ти, вогню золотий, грій нас і годуй, світи нам і освічуй, роби здоровими і мудрими, бо ти спалюєш нечисть і недужість, хвороби і болячки, даєш світло і хліб. Дай нам на цей раз хліб і тепло, здоров'я і силу* [4, с. 54]; *Огонь богач, / не йди од нас. / Хто тебе буде звати – / не йди з хати* [4, с. 307].

Присутня відганяльна, нищівна функція **вогню**. Перед нами гомеопатична магія: подібне (жар хвороб) лікується подібним (вогнем). Ворожою й небезпечною стихією **вогонь** постає в замовляннях проти

«беху» та «бешихи», особливо в любовних приворотях. Загалом, якщо вода амбівалентна з ухилом у позитивний бік, то вогонь, також амбівалентний, схиляється в бік негативний [13, с. 256], недарма іноді вогонь може бути чорним: *чорний вогонь горить* [4, с. 48]. З цього приводу Л. Шулінова зазначає, що будь-який колір сам по собі, взятий окремо, ні хороший, ні поганий, лише за певного їх поєднання відповідно до сюжету, композиції, авторського задуму, художньої школи (в живописі), або контекстуального оточення і «проявлення» конотацій, закладених історичним досвідом кожного мовного колективу, національно-культурних традицій, він [колір] може стати чи прекрасним, чи навіть потворним [11, с. 13].

У шептанні від усякої хвороби є побажання того, щоб **вогню** не було, адже він приносить біль: *Є ливада, а на тій ливаді – верба, а під тією вербою сидить дівка розплетена, а в тієї дівки одне око вогненне, а друге водяне. Вогонь щоб потух, а вода щоб стекла. Від очей, із плечей, із ніжок, із поріжок, із голови, із рук* [4, с. 12].

У замовляльному тексті від усього злого **вогонь** стоїть в одному ряду зі смертю, мечем і потопом, як-от: *В путі-дорозі, де йтимете і їхатимете, / Від наглої смерті охоронятиме! / Від меча, від **огня**, від потопу* [4, с. 20].

Від нищівного вогню людину може врятувати молитва, наприклад: *Хто буде мою молитву сповняти, / Не буде у **вогні погоряти**, / Не буде у воді потопати, / Не буде звір поїдати, / Не буде наглою смертю помирати* [4, с. 21].

Обрядову складову у структурі замовлянь, де функціонує концепт **ВОГОНЬ**, становить елемент речовинного світу – сіль, як-от: Тричі здувають з голови до низу. Тричі сіль сиплять на **вогонь** і стільки кажуть: *Сіль **перегоряє**, / Піч **перепікає**, / Народженого, хрещеного (Трохима) / Всяка хвороба минає!* [4, с. 33].

Викрещуванням вогню лікували «**вогник**» – хворобу, яка, з погляду народу, була результатом нешанобливого ставлення до вогню [6, с. 83],

наприклад у замовлянні **вогника**: *Біг пєс через овєс, / Пропав вогник увєсь. / Побив, потоптав, / Щоб цей вогник пропав* [4, с. 171].

У народі **вогник** має ще назву **рожа** – від гострого запалення шкіри, яка стає рожевою або яскраво-червоною. У деяких випадках при «спалюванні рожі» необхідна була «громнича свічка». Подекуди використовували святвечірню свічку. Хворий повинен був наблизити до неї відкриті долоні, а потім прикласти їх до себе. Так повторювали тричі [6, с. 82]. Зокрема, у замовлянні ружі спостерігаємо певні обрядодії, що супроводжують вербальну частину, як-от: Коли баба хоче ружу спалювати, сперед того помолиться Богу три рази «Отче наш». Потому розказує хворому лягати та кладе на боляче місце свячений рушник і на то кладе по три волокна на три купки і запалює то все святвечірньою, як нема великоднєшної свяченої. Запалює ся три рази і три рази задуваєся, а при тїм приговорює: «*Я не волокна палю, ай ружу*». А коли задувають половінь, то каже: «*Я не половінь гашу, ай ружу. А як ся гасит свічка, так би я вгасила ружу від хрещеної та пороженної душі (скаже тоді хворого ім'я). Амінь*» [4, с. 169].

У лікуванні переполоху важливо назвати всі можливі способи, якими він міг передатися людині, серед них і **водяний-вогненний**, наприклад: *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий, вітряний, водяний-вогненний, чоловічий, жіночий, дівочий, парубочий, хлоп'ячий, скотячий, собачий, гадючий, звірячий, птичачий, насланий, присланий, промовлений, приговорений* [4, с. 35]; **вогненні**: *Виходьте! – / які ви не є – / колючі, болючі, вогненні, / вугрові, лишайні, екземні* [4, с. 32].

Вогонь є елементом, на який відмовляють хворобу, наприклад: *Я відмовляю на воду, на вогонь, і ножем тебе затинаю, і всіх святих на поміч ззиваю* [4, с. 46].

Фіксуємо пов'язані з концептом **ВОГОНЬ** лексеми **сліпити** та **в'ялити** – присушувати; у переносному значенні: робити хворим, немічним [3, с. 92], як-от у шептанні від пристріту: *Бо тут тобі не стояти, часу не теряти,*

кості не ламати, крові не розливати, руса волоса не в'ялити, світлих очей не сліпити [4, с. 40]; від переполоху: *А тут тобі не бувають, / Жовтої кості не в'ялить, / Червоної крові не ссать* [4, с. 39]; **пекти** – надмірно гріти, палити, обдавати жаром; надмірно гріти, палити, обдавати жаром; викликати відчуття фізичного болю від дотику до вогню або до чого-небудь гарячого; викликати відчуття, схожі на ті, що виникають від дії вогню, жару [3, с. 350], наприклад: *Тут тобі не бувати, / Червоної крові не пити, / Білого тіла не в'ялити, / Жовтої кості не сушити, / Поза шкурою не пороти, / Вогнем не пекти, / Пухлятиною не знати, / Не дрижати. / Заспаний, насланий, / Летючий, палючий, / Огнений, пекельний, / Із вітру, із сонця, / Із дощу, / Із води, із їжі, / З доброго подуманий* [4, с. 42]; **сушити** – позбавляти вологи, робити що-небудь сухим, помістивши його на повітрі, в теплом місці, біля вогню, на сонці; у переносному значенні: підривати здоров'я, робити худим, ослабленим; виснажувати, знесилювати [3, с. 590]: *Тут тобі не бувають, жовтої кості не ламать, білого тіла не сушить, червоної крові не в'ялить* [4, с. 52].

У замовлянні від пропасниці, трясці, лихоманки, лихорадки, крім стихії вогню, функціонують також вода (море) та земля, як-от: *Під дубом Маврійським / Стояли святії архангели – / Гавриїл, Уріїл і Суріїл. / І бачили вони, як виходило з моря / Сім простоволосих жінок. / Святії архангели підійшли до їх / І розпитувались: хто вони такі? / Вони їм поодвічали: / «Єсть ми дочері Иродови, / А йдем ми на хресьяньськую землю / Жовтую хресьяньськую кость ломить». / Святії архангели попрохали розказати, / Як їх імена. «Наші імена єсть: / Первая – Нена, хторая – Лета, / Третья – Лелія, четвертая – Желтія, / П'ятая – Оленеса, шостая – Горита, / Сьомая – Маргарита; / **Всі ми огненні**». Святії архангели сказали: / – Проклинаємо ми вас і закликаємо / **В землю** пустую, в землю безлюдную, / Де дівка косою не має, / Де козак на коні не гуляє ...* [4, с. 65]. У цьому замовлянні виражена негативна конотація лексеми *вогонь*.

Концепт ВОГОНЬ становить основу замовлянь про кохання, адже одна з функцій вогню – **палити** – знищувати вогнем; обдавати жаром [3, с. 341] надзвичайно дієва в таких замовляльних текстах: *Ви, зорі-зірниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, гордове каміння; бийте його і **печіть, паліть** і нудіть; не дайте йому ні спать, ні лежать, ні їсти, ні пить – других любить. Тягніть до мене хрещеного, народженого і молитвованого козака (...), до народженої, хрещеної, молитв'яної раби Божої дівчини (...)* [4, с. 218].

Цікавим елементом замовляльних текстів про кохання є **огненний бугало**, до якого звертаються опівночі надворі, коло покуття: – *Добрий вечір тобі, **огненний бугало!** / – Здорова, хрещена, народжена, молитв'яна раба Божя дівчино! / – Куди ти летиши? / – Полечу ліса **палить**, землі **сушить**, трави **в'ялить**. / – Не лети ж ти, **огненний бугало**, ліса **палить**, землі **сушить**, а трави **в'ялить!** / Полети ж ти, **огненний бугало**, до козака у двір, де ти його спобіжиши, де ти його заскочиши: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи в напитках, чи у вечері, чи у постелі, – учепися ти йому за серце, затоми ти його, зануди, **запали** ти його; щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною народженою, хрещеною, молитв'яною дівчиною (...), щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене народженої, хрещеної і молитв'яної дівчини (...), народженого, хрещеного і молитв'яного козака (...)* [4, с. 219]. Можна припустити, що **огненний бугало** – це метеорит або блискавка.

Концепт ВОГОНЬ та його складники функціонують у замовляльних текстах, де становлять частину порівняння, як-от: ***Як** тому коравку (онучу) **пече** **огень**, так би тебе **серце** **пекло** (ім'я) за мнов* [4, с. 225]; ***Як** сесь ся **мід** **пече** у керечуні, так би тебе, (Іване або Василю) **пекло** **серце** за мною* [4, с. 227]; *Тут її не горіти, / Не боліти, / Не лупати, / Не скіпати, – / Але так знідіти, / **Як** нудіє **віск** на **вогні**, / Піна на воді, / Роса на траві, / Дим*

се розходе! [4, с. 165]; *Щоб так тихесенько, легесенько розійшлося, як віск на вогні, як масло на воді в хрещеного, народженого (...)* [4, с. 282].

Вогненними можуть бути око в замовлянні корови, щоб давала молоко, сир, масло, сметану, як-от: Ішла дівка розтріпана, / Ішла дівка розчіпчана, / Одно око вогненне, / Одним оком світ запалить, / А другим стушить. / А нашій регулі пристрїт стушить [4, с. 256]; *меч у замовляльних текстах від укусу змії: Скажи і прикажи, / І винную віддай, / А якщо не прикажеш, / То я піду до Господа Бога / Ісуса Христа Бога нашого, / Попрошу огненного меча. / Мечем висічу, / Огнем висмолю* [4, с. 292], а також *ріка*, наприклад: *Круг мого двора камінна гора, / Осиковий кіл, терновий вогонь, / Вогненна ріка. / А за тою рікою або ж упир, або відьма. / Або злий дух є. / То він до мене не перелізе, не перейде, / Бо я нічого не боюся, / Бо коло мене на варті / Три святих стоїть: / Єден – Архіїл, другий – Гавріїл, / Третій – Георгій Побідоносець* [4, с. 318]. У наведеному вище замовлянні функціонує означення *терновий*, що надає вогню особливого емоційного забарвлення.

Отже, *вогонь* у текстах замовлянь має очисну, відганяльну, нищівну функції та наділений епітетами *святий, горючий, золотий*. Концепт **ВОГОНЬ** підводить до інших слів, пов'язаних з ним, наприклад: *пекти, палити, пекельний, пекло, в'ялити, сушити, горіти, палати*, таких словосполучень, як-от: *вогню святий і горючий, вогню золотий, чорний вогонь, око вогненне, огненний бугало* тощо. Обрядову складову у структурі замовлянь, де функціонує концепт **ВОГОНЬ**, становить елемент речовинного світу – сіль. Концепт **ВОГОНЬ** – основа замовлянь про кохання. Складниками досліджуваного концепту є лексеми на позначення кольору (*золотий, чорний*), які часто й визначають амбівалентність вогню.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні концептів, що представляють час і простір у текстах українських замовлянь.

1. *Арутюнова Н. Д.* Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. 2. *Борисов О. О.* Мовні засоби вираження емоційного концепту страх: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англomовної художньої прози). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Спеціальність 10.02.04 – германські мови. Житомир, 2005. – 251 с. 3. *Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова: від А до Я* / упоряд. А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2008. – 704 с. 4. *Ви, зорі-зориці ... Українська народна магична поезія: (Замовляння)* / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с. 5. *Вільчинська Т. П.* Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII – XX ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова. – К., 2009. – 38 с. 6. *Войтович В. М.* Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с. 7. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с. 8. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с. 9. *Кононенко В.* Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – Київ; Івано-Франківськ, 2004. – 248 с. 10. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. 11. *Матеріали та методичні рекомендації до спецкурсів з ідіостилістики* / упорядн. Л. В. Шулінова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 45 с. 12. *Словник української мови* / відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с. 13. *Українські замовляння* / упоряд. Н. М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

Svitlana Shuliak

Verbalization of the concept FIRE in Ukrainian spell texts

The article deals with the peculiarities of functioning of the concept FIRE in the spells of different thematic groups. We analyzed folk ideas about fire and their realization in the spell texts. We described language means which form contextual meaning of the concept FIRE. Also, we defined ambivalence of the researched lexeme and the sacral part in the structure of spells.

Keywords: *concept FIRE, spell texts, lexeme, semantic meaning, ambivalence.*